

ETHNOECOLOGY VIEWS AND ITS SCIENTIFIC AND PRACTICAL IMPORTANCE**Nargizakhan Komilova**

senior lecturer, Ph.D

Fergana State University

Fergana, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Nature, society, ethnoecological approach, natural conditions, geographical determinism, anthropogeography, landscape, economic-cultural.

Abstract: This article examines the role and importance of ethnoecological views in harmonizing the relationship between nature and society.

Received: 23.10.22**Accepted:** 25.10.22**Published:** 27.10.22**ЭТНОЭКОЛОГИЯ ҚАРАШЛАР ВА УНИНГ ИЛМИЙ-АМАЛИЙ АҲАМИЯТИ****Наргизахон Комилова**

катта ўқитувчи, Ph.D

Фарғона давлат университети

Фарғона, Ўзбекистон

МАҚОЛА ҲАҚИДА

Калит сўзлар: Табиат, жамият, этноэкологик ёндашув, табиий шароит, географик детерминизм, антропогеография, ландшафт, хўжалик-маданий.

Аннотация: Мазкур мақолада этноэкологик қарашларнинг табиат ва жамият ўртасидаги муносабатларни уйғунлаштиришда ўрни ва аҳамияти ўрганиб чиқилган.

ВЗГЛЯДЫ ЭТНОЭКОЛОГИИ И ЕЕ НАУЧНОЕ И ПРАКТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ**Наргизахан Комилова**

старший преподаватель, Ph.D

Ферганский государственный университет

Фергана, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Природа, общество, этноэкологический подход, природные условия, географический детерминизм.

Аннотация: В данной статье рассматривается роль и значение этноэкологических воззрений в

КИРИШ

Табиат билан жамият ўртасида юз берадиган ўзаро алоқадорлик ва муносабатлар тизими ҳозирги даврга келганда анча мураккаблашди. Бу алоқадорлик ўрнини жамиятнинг табиатга кўрсатаётган кучли таъсири ва босими эгаллади. Натижада, табиатда турли хил экологик муаммоларнинг кучайиши ва унинг ижтимоий-экологик муаммоларга айланиб бориши кузатилмоқда. Мазкур муаммолар ечимида замонавий инновацион ёндашувлар билан бир қаторда маҳаллий аҳолининг табиатдан фойдаланиш анъаналарига асосланган этноэкологик ёндашувнинг аҳамияти ҳақида республикаимиз Президенти Ш.М.Мирзиёев шундай ёзади:–«Халқларимизнинг табиатга унинг бойликларини асраб-авайлаган ҳолда муносабатда бўлиш ва умумий сув ресурсларидан биргаликда фойдаланиш борасида кўп асрлик анъаналарига суянган ҳолда биз ҳақиқатан ҳам улкан натижаларга эришамиз». Бундан ташқари халқаро ҳамжамиятнинг қатор конференцияларида (Рио-де-Жанейро, 1992, Йоханнесбург, 2002, Нью-Йорк, 2015) инсониятнинг яқинлашиб келаётган экологик ҳалокатлардан қутқариш, ривожланишнинг барқарор йўлига ўтишнинг асосий тамойилларидан бири сифатида – «туб жой аҳолиси фойдаланадиган анъанавий билимлар ва қадриятлар, ресурслардан фойдаланиш усуллари эътироф этиш» эканлиги таъкидланмоқда. Бундай ёндашувда этноэкологик тадқиқотларнинг долзарблиги янада ортади.

АСОСИЙ ҚИСМ

Этноэкология иборасини замонавий фанга биринчи бўлиб, америкалик этнолог Г.Конклин (1954) киритган (юнон тилида *ethnos* – халқ, *oikos* – уй, бошпана, *logos* – сўз, таълимот) бўлсада, бу тушунчани ифодаловчи илмий қарашлар кишилик жамиятида анча қадимдан мавжуд бўлган. Бу дунёқарашларда жамият билан табиатнинг ўзаро алоқадорлигини, бир-бирига таъсирини илмий жиҳатдан асослашга астойдил ҳаракат қилинган. Дастлабки этноэкологик ғоялар қадимги Рим ва Грециядаги файласуфлар томонидан илгари сурилган.

Географияда табиий шароитга баҳо бериш, унинг инсон яшаши ва фаолият кўрсатиши учун қандай имкониятларга ва тўсиқларга эга эканлигини аниқлаш Страбондан бошланган. У иқлимни жамиятга таъсирини шундай баҳолайди: Ойкуменанинг шимолий чегараси Қора денгиздан 400 милл шимолроқдан ўтади, ундан юқорида цивилизациянинг ривожланиши фақатгина «гулхан атрофида» бўлиб, совуқ иқлим ҳаётни қийинлаштиради. Ўз даврида Гиппократ (эр.ав. 460-377 йй.) куруқликнинг кишилар яшайдиган қисмини 3 та шимолий совуқ жанубий мўътадил ва жанубий иссиқ минтақаларга бўлиб, у ерда кишиларни

жисмоний ва ақлий ривожланишидаги ўзига хосликлари, кишиларни жисми ва руҳиятини иқлим белгилашини ёзган экан. Бундан ташқари, Аристотел, Герадот, Страбон, Ибн Холдун, Абу Райхон Беруний асарларида, ҳиндларнинг «Артхашастра» трактатида табиий шароитнинг кишилик жамиятига таъсири баҳоланади.

Этноэкологик қарашларнинг ривожланишига катта туртки бўлган географик детерминизмни асосчиси сифатида француз мутаффакири Ш.Монтескье тилга олинади. Маълум бўлишича, Ш.Монтескье ва бошқа Ғарбий Европа олимларининг кишилик жамиятига табиатнинг таъсири ҳақидаги дунёқарашлари қадимги дунё ва Ислом цивилизацияси таъсирида юзага келган экан. Ватандошимиз Абу Райхон Беруний жойнинг табиий хусусиятлари (тупроқ, сув, ҳаво) ни кишилик жамиятига ва унинг фаолиятига таъсири ҳақида тўхталиб, шундай ёзади: «Одамлар тузилишларининг ранги, сурат, табиат ва ахлоқда турлича бўлиши, фақатгина насабларнинг турличалигидан эмас, балки тупроқ, сув, ҳаво ва ернинг, одамлар яшайдиган жойларнинг турличалигидан ҳамдир».

Юқоридаги фикрлардан кўриниб турибдики, Абу Райхон Беруний географик омилнинг ролини бўрттириб, орттириб кўрсатишдан, замонавий тилда айтганда «географик детерминизм»га йўл қўйишдан ниҳоятда эҳтиёт бўлган. Инсонларга биринчи навбатда «насаблар» яъни кишилик жамиятининг таъсири борлигини таъкидлаш билан бир қаторда табиий омилларнинг ўрни ва аҳамиятига ҳам эътибор бериш кераклигини таъкидлайди. Бундай ёндашув тўғри ва ўринли эканлигини таъкидлаб А.Солиев шундай ёзади - «географик детерминизм бу маълум даражада мавжуд объектив ҳолдир, ҳамма гап уни қандай талқин қилишда».

Афсуски, Ш.Монтескьенинг «Қонунлар руҳи» асарида жамиятга табиатнинг таъсирини бўрттириб, унинг биринчи даражали ягона омил сифатида кўрсатилиши ушбу ғоя ўта беъмани ғоялар қаторига киришига сабаб бўлди. Унинг ёзишича, «иссиқ иқлим шароити халқларнинг жисмоний табиати ва маънавий дунё қарашига таъсир этади ҳамда куликнинг ривожланишига сабаб бўлса, мўътадил иқлим шароити эса, кишилар интеллектуал салоҳиятини ривожлантириб, кучли ва қатъиятли шахсларнинг юзага келишига сабаб бўлади». Бу дунёқараш кейинчалик империалистик экспанцияни, миллатчилик ва ирқчиликни оқлаб кўрсатувчи қуролга айланиб, илмий жамоатчилик назаридан қолди.

Этноэкологик ғояларнинг ривожланишида антропогеографиянинг асосчиси бўлган Ф.Ратцелнинг асарлари (1899) муҳим роль ўйнаган. У давлатга тирик биологик организм сифатида қараб, у ерда яшовчи этносларнинг ер ва унинг табиий шароити билан яқин ва узлуксиз алоқадорликда бўлинишини таъкидлайди. Унинг фикрича, этносларнинг ривожланишида уларнинг жойлашган ўрни билан бир қаторда, аҳоли зичлиги ҳам салмоқли

ўрин эгаллайди ҳамда аҳолининг зич бўлиши нафақат халқларнинг жисмоний ривожланишига балки маданиятнинг ўсишига ҳам туртки бўлади.

Этноэкология иборасини ишлатмаган бўлса-да, бу йўналишдаги асосий ғоялардан бири, яъни «кишиларнинг атроф табиат-муҳитга мослашиб бориши» ни ўз моҳиятига сингдирган «Инсон экологияси» (Human Ecology) иборасини биринчи бўлиб, америкалик географ Г.Берроуз қўллади. Кейинчалик, бу йўналишда инсониятнинг этник хилма-хиллигига унинг турли табиий шароитларга мослашишга уриниши (реакцияси) натижаси сифатида қараш ҳақидаги фикрлар айтилди.

Хорижда Ж.Стюард томонидан этноэкологиянинг аналоги сифатида яратилган “маданий экология” нинг мақсади маданиятлараро фарқларни, биринчи навбатда ҳар бир маданий вилоятнинг “юзи” билан боғлиқ бўлган ўзига хосликларнинг келиб чиқиш сабабларини очиб беришдир, деб белгиланди. Ж.Стюард (1955) қарашларида географик омилларнинг кишилик маданиятига таъсири очиб берилиши қуйидаги ҳолатларда ўз аксини топади:

биринчидан, унинг ғоявий қарашлари «эволюциянинг кўп хиллилиги» концепциясига асосланади ва табиий омилларни жуда диққат билан эътиборга олишни талаб қилади;

иккинчидан, қиёслаш мумкин бўлган табиий шароитга эга бўлган жамиятда юз берадиган ўхшаш эволюцион жараёнлар ҳар доим ҳам маданий «диффузия натижаси» бўлмаслиги, шу жойдаги табиий шароит таъсирида юзага келганлиги эътироф этилади.

Этноэкологик қарашларнинг ривожланишида француз поппулистларининг (П.Видаль де ла Блаш, 1926) ғоялари ҳам алоҳида ўрин эгаллайди. Улар томонидан ишлаб чиқилган моделга кўра, инсон табиатга мослашувчи пассив эмас, балки, фаол агент сифатида кўрилади. Бир хил яшаш муҳитида бўлган турли инсонлар ҳар-хил маънавий, техникавий, сиёсий, иқтисодий ва бошқа нотабиий омиллар таъсирида турлича иқтисодий ривожланиш йўлини танлашлари эътироф этилади. Бу ғояни қулай ва турли-туман табиий шароитга эга бўлган районлар учун қўллаш зарурлиги айтилади. Бундай ёндашувда кишининг маълум ҳудудда ўзини қандай тутиш сабабини мажмуали (табиий, ижтимоий, иқтисодий) ҳисобга олиш зарурати англаб етилади.

Л.С.Берг этносларни атроф-табиий муҳит билан бўладиган алоқасида мослашувчанликка асосий омиллардан бири сифатида қараб шундай ёзади: «Географик ландшафт тирик организмларга (инсонга ҳам) мажбурий таъсир кўрсатиб, уларнинг тур имконияти даражасида маълум йўналишларда ўзгаришига мажбур қилади. Тундра, ўрмон, дашт, чўл, тоғ, сувли муҳит, оролдаги ҳаёт ва бошқалар барчаси тирик организмларда ўзининг алоҳида изини қолдиради. Юқоридаги муҳитга мослаша олмаган турлар бошқа географик ландшафтга кўчиб кетади ёки нобуд бўлади».

Ҳар бир этноснинг ягона тизим ҳолида шаклланишига сабаб бўладиган жойларни П.Н.Савицкий (1927) инсонларнинг «Туғилган жойи» тушунчасига мос аналог сифатида этносларнинг «Ривожланиш жойи» деб атади. Унинг ёзишича жой ва унинг табиий-иқлим шароити кишиларнинг турмуш тарзига, хўжалик юритиш тизими ва маданиятига ўзининг сезиларли таъсирини ўтказди. Бу таъсирга мослашиш механизми ишлаб чиқилади ва авлоддан-авлодга бериб бериб борилади. Бундай механизм сифатида халқларда шаклланган кўникма, малака ва анъаналар келтириб ўтилади.

Хўжалик-маданий турлари ва тарихий маданий вилоятлар концепцияси М.Г.Левин, Н.Н.Чебоксаров (1955) томонидан ишлаб чиқилган, Б.В.Андрианов (1972; 1975) томонидан такомиллаштирилган. Бугунги кунимизда ушбу концепция бўйича маълум ҳудуднинг «табиат-аҳоли-хўжалик» тизимини ўзаро алоқадорликда ўрганиш имконияти яратилди. Таълимот асосчиларининг фикрларига кўра, «хўжалик-маданий турлари» деганда, маълум табиий географик шароит ва ижтимоий иқтисодий ривожланиш даражасида яшовчи халқларга тегишли бўлган, тарихан шаклланган хўжалик ва маданиятнинг ўзига хос мажмуаси тушунилади. Бундай турларнинг шаклланишида хўжаликнинг йўналиши ва географик муҳитнинг алоҳида ўрни борлиги таъкидланади. Бир хил географик муҳитда яшовчи турли халқларда шунга мос ҳолда «хўжалик-маданий» турлари бўлиши, тарихий ривожланиш натижасида бир тур ўрнига янгиси, иккинчиси келиши мумкин. «Хўжалик-маданий турлари» концепцияси орқали ер юзасининг табиий шароит ва табиий ресурслар билан таъминланганлиги бўйича хилма-хиллиги оқибатида юзага келган инсониятнинг маданий табақалашувининг (дифференцияцияси) моҳияти очиқ берилади. Бу хўжалик юритиш, озиқ-овқат, кийим-кечак, уй-жой ва бошқа соҳаларда турли хил маданий мослашув натижаларига яъни, «хўжалик-маданий турлар»ини юзага келишига сабаб бўлади.

«Тарихий-маданий вилоятлар концепцияси»да эса, турли макон ва замон шароитида, халқларнинг ўзаро таъсири натижасида инсониятнинг маданий табақаланиши акс этади, яъни, маконда бир-бирига яқин бўлган халқларнинг маданияти турлича бўлиши ва аксинча ҳолатлар узоқ маданий алоқаларнинг натижаси бўлиши мумкинлиги айтилади.

Юқоридаги хўжалик-маданий турларни районлаштириш (кичик таксономик бирликларда) масаласи этнологияда у қадар яхши ўрганилмаган. Районлаштириш бирликлари сифатида зона, провинция, област, район олиниши мумкинлиги айтилади.

Мазкур ғояларда биз учун энг муҳим бўлган нарсаси хўжалик-маданий турларини ва тарихий-маданий вилоятларни юзага келишидаги энг муҳим жиҳат экологик аниқроғи геоэкологик омилнинг тан олинишидир. Гарчи этноэкологик ёндашувда ижтимоий соҳа вакиллариининг концепциялари устивор ўрганилаётган бўлса-да, бу ғояга ҳамоханг

келадиган маданий ландшафт (К.Зауэр, 1974; Л.С.Берг, 1915; Л.Н.Гумилев, 1990; А.Г. Исаченко, 2003; В.Н.Калуцков, 2009; М.В.Рагулина, 2005) тушунчаси географик йўналишда олиб борилаётган тадқиқотларга кўпроқ мос келади.

ХУЛОСА

Табиат билан жамият ўртасидаги ўзаро алоқадорликни тадқиқ этишдаги илмий қарашлар ўзига хос ривожланиш йўлини босиб ўтди. Жамиятдаги, илмий билиш кўламининг кенгайиши, маълумотлар банкининг ортиб бориши билан табиатнинг кишилиқ жамиятига ва аксинча таъсирларни баҳоловчи турлича илмий қарашлар юзага келди. Улар орасида этноэкологик ёндашув ва этноэкология йўналиши жадал ривожланиб бормоқда.

Этноэкология ёки унинг синоними сифатида ишлатиладиган «этниқ экология» иборасини МДХ давлатларига олиб кирган В.И.Козловнинг (1983) фикрича, «этноэкология бу- этнография билан инсон экологияси (ижтимоий экология) оралиғида жойлашган, этниқ география, этнодемография ва этниқ антропология билан тутшиб қолган жойлари бўлган илмий йўналиш»дир. Илмий йўналиш сифатида у ўз олдига қуйидаги вазифаларни ўрганишни қўяди:

- табиий ва ижтимоий-маданий яшаш шароитига эга бўлган этниқ жамоаларни ёки бутун этносларни анъанавий ҳаётни қўллаб - қувватлаш тизимидаги хусусиятларни;
- мавжуд шаклланган экологик алоқадорликни кишилар саломатлигига таъсирини;
- этносларнинг табиий қобикдан фойдаланишдаги ўзига хосликлар ва уларни ушбу қобикқа таъсирини;
- этносларнинг табиатдан фойдаланиш анъаналарини;
- этноэкологизмларни шаклланиш ва фаолият кўрсатиш қонуниятларини.

Юқорида, асосан, география фанларини ўрганиш соҳасига яқин бўлган вазифаларнигина ажратилди. Бундан ташқари, мавжуд этноэкологик маданиятни кишилар саломатлигига таъсири, табиатдан фойдаланиш борасидаги этносларни ўзига хос меҳнат қуроллари ясаши, кийиниши, уй-жой қуриш маданияти каби мавзулар ҳам бор, улар кўпроқ этнология, медицина ва экология фанларининг ўрганиш доирасига тегишлидир. Этноэкологиянинг юқоридаги яқин, биров кенгайтирилган таърифи ва вазифалари Ю.И.Гладкий, Н.А.Ямсков томонидан ҳам берилган.

Бироқ, этноэкологияга торроқ маънода, тадқиқот объектларини аниқроқ белгилаш имконини берадиган ёндашувлар ҳам мавжуд. Юқорида таъкидланганидек, фанга этноэкология атамасини киритган америкалик этнограф Г.Конклин (1954 йил) мазкур илмий йўналишнинг вазифасини табиат ҳақидаги халқ билимларини жамлаш ва уларни атроф муҳит билан бўладиган алоқада қўллаш усулларни ишлаб чиқишдан иборат деб кўрсатади. Кейинроқ, бу йўналиш «анъанавий экологик билимлар»ни (ТЕК – traditional

ecological knowledge) ёки «махаллий экологик билимлар»ни (LEK – local ecological knowledge) ўрганиш йўналишида жадал ривожланди. Бугунги кунда эса этноэкологик тадқиқотларнинг катта қисмини сиёсий экология йўналиши эгаллаб бормоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Комилова Н. Исследование географических аспектов этноэкологической культуры (на примере Ферганской долины). European applied sciences. ORT Publishing. Schwieberdinger Str. 59. 70435. Stuttgart, Germany. №4, 2017.
2. Gudalov, M. (2022). Changes in water volume and environmental impact in the Aydar-Arnasay lake system. *Journal of Geography and Natural Resources*, 2(1), 1-9.
3. Комилова Н. Влияние этноэкологических культур на экосистему Ферганской долины. Вестник науки и образования. Россия. 2017 год № 12 (36) Том 2.
4. Gudalov, M., & Gozieva, M. (2021, February). Eco-Trail Routes In Zaamin National Park. In *International Scientific and Current Research Conferences* (pp. 68-71).
5. Komilova N. Study of geographic workc of ecological culture step by step. European science review # 9-10 2018 avstrii
6. Абдурахмонов Ғ., Абдураимова Ш., Комилова Н Табиатдан фойдаланиш ва муҳофаза қилишда тарихий ёндашувнинг аҳамияти. Modern modification in the national education: theoretical and practical sciences. Vol.2: collection international scientific conference/team of authors. – Moscow: RU-SCIENCE, 2018.
7. Gudalov, M. (2022). Айдар-Арнасой кўллар тизимида сув ҳажмининг ўзгариши ва атроф-муҳитга таъсири. *Journal of Geography and Natural Resources*, 1(1).